

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Özel Sayı | Special Issue

Cilt | Volume 23 • Sayı | Issue Din ve Coğrafya

Nisan | April 2024

Irak Ekolü Coğrafyacılarından İbn Hurdâzbih ve İbn Rüste'nin Fiziki Dünyayı Tasvirleri*

Ibn Khurdadhbih and Ibn Rusta's Depiction of the Physical World in the Iraqi School of Geography

Ahsen ÇAÇAN

Arş. Gör. | Res. Asst.

Marmara Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi

İstanbul, Türkiye

Marmara University, Department of Islamic History and Arts, Islamic History

İstanbul, Türkiye

ahsen.yurdakul@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-4045-0910>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 31.12.2023

Kabul Tarihi | Accepted: 04.04.2024

Yayın Tarihi | Published: 30.04.2024

Atıf | Cite As

Çaçan, Ahsen. "Irak Ekolü Coğrafyacılarından İbn Hurdâzbih ve İbn Rüste'nin Fiziki Dünyayı Tasvirleri". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/Din ve Coğrafya (2024), 190-206. <https://doi.org/10.14395/hid.1412812>

* Bu makale 5-6 Ekim 2023 tarihlerinde gerçekleştirilen Din ve Coğrafya Sempozyumu'nda sunulan 'Irak Ekolü Coğrafyacılarında Dünya Tasviri: İbn Hurdâzbih ve İbn Rüste' başlıklı bildirinin geliştirilmiş halidir.

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışma için etik kurul izni, Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu'nun 09.12.2021 tarihli ve 2021/286 numaralı kararı ile alınmıştır. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

* This article is the enhanced version of the paper titled "World Description In The Iraqi School of Geography: Ibn Khurdadhbih and Ibn Rusta," presented at The Religion and Geography Symposium held on October 5-6, 2023.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review
It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: Ethics committee permission for this study was obtained with the decision of Hitit University Non-Interventional Research Ethics Committee dated 09.12.2021 and numbered 2021/286. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Ibn Khurdadhbih and Ibn Rusta's Depiction of the Physical World in the Iraqi School of Geography

Abstract

The term "world depiction" can be associated with how an author perceives and conceptualizes the world during the period in which they live. The sources they utilized, the intellectual tradition inherited, the era, and the society, all shape their depiction. Islamic Geography began with the translation of geographical texts from Indian, Persian, and Greek into Arabic during the 2nd century AH / 8th century CE translation movements. Islamic scholars encountered the scientific accumulations of different civilizations through translations. The encounter of this accumulation with Islamic scholarly tradition gave rise to a new tradition. In Islamic geography, two main schools are generally distinguished. The first is the Iraq school, formed by geographers centered in Iraq during what is referred to as the classical era of Islamic geography in the 3th/10th century. The second is the Belh school with a regional understanding of geography. Scholars from the Iraq school attributed much more importance to mathematical and astronomical geography. In their works, they addressed topics such as the shape of the world, the movements of the Earth, latitudes and longitudes ('*tûl*' and '*arz*'), the length of the equator, distances to celestial bodies, diameters and radii. This study primarily focuses on the world depictions of two important representatives of the Iraq school, Ibn Khurdadhbih and Ibn Rustah. Ibn Khurdadhbih (d. 300/912-13) is considered one of the earliest and most significant figures in Islamic Geography, and his work *Kitab al-Masaliq wa'l-Mamaliq* is the first book written in the Iraq school. He is recognized as the initiator of the *Mesalik* and *Memalik* genre in Islamic geography. Additionally, Ibn Khurdadhbih is regarded as the initiator of the genre of '*mesalik*' and '*memalik*' (countries and routes) in Islamic geography. In his work, Ibn Khurdadhbih described countries and the routes of dynasties, as well as providing information about the ecumenical world, including the earth, its center, inhabited areas, interesting features, marvels, peoples, and regions. Starting settlements from the 24th parallel, Ibn Khurdadhbih described the world as round like a circle and situated at the center of the universe. He expressed his geocentric understanding using the metaphor of an egg, inheriting Ptolemy's geocentric theory of the universe. Indeed, Ibn Khurdadhbih stated in the introduction of his book that he benefited from Ptolemy's boundaries and measurements, and even translated his work, which he described as "*al-lugatu al-sahiha*" (the correct language) into Arabic. He also likened the Earth to a magnet in terms of attracting objects and made reference to gravity. Ibn Rustah (d. 300/913), on the other hand, addresses astronomical geography in his work *A'lâq el-Nafisah* by first discussing the sizes and conditions of celestial bodies. He places the Kaaba at the center of his work and then moves on to the discussion of routes and regions. Additionally, Ibn Rustah's mention of the geocentric theory of the universe in his work is another important aspect. He extensively discusses the circular shape of the earth, stating that the earth hangs suspended in space at the center of the universe. In the introduction of his work, Ibn Rustah provides detailed information about the shape, movements, latitudes and longitudes, climate zones, volume, dimensions and the atmospheric layer surrounding the earth. He also compares the opinions of other scholars in this narrative. Ibn Rustah adopts a style of including narrations from verses and other works, which is not commonly seen among authors of the Iraqi school, starting from the introduction of his work. The study will examine the depictions of the physical world in the works of Ibn Khurdadhbih and Ibn Rustah. It will elucidate how two geographers from the Iraqi school processed the geographical perceptions of their time and the geographical knowledge they inherited during the classical period, which can be considered as the beginning of Islamic geography. Indeed, both authors were influenced by Ptolemy's geocentric theory of the universe (*falaq*) in their worldviews and followed his astronomical and geographical studies. Ibn Khurdadhbih and Ibn Rustah employed a similar egg metaphor when describing the world.

Keywords: History of Islam, Islamic Geography, Iraqi Geographic School, World Depiction, Ibn Khurdadhbih, Ibn Rusta, Depiction of the World.

Irak Ekolü Coğrafyacılarından İbn Hurdâzbih ve İbn Rüste'nin Fiziki Dünyayı Tasvirleri

Öz

"Dünya tasviri" bir müellifin yaşadığı dönemde dünyayı nasıl gördüğü ve nasıl tasavvur ettiği ile ilişkilendirilebilir. Kullandığı kaynaklar, tevarüs ettiği ilim geleneği, yaşadığı çağ ve toplum bu tasviri şekillendirmektedir. İslam coğrafyacılığı, tercüme hareketleri esnasında hicri II / miladi VIII. yüzyılda Hint, İran ve Yunan'dan coğrafya metinlerinin Arapçaya tercüme edilmesi ile başlamıştır. İslam alimleri tercüme ile farklı medeniyetlerin ilmi birikimleriyle tanışmıştır. Bu birikimin İslam ilmi birikimiyle karşılaşmasıyla ise yeni bir gelenek oluşmuştur. İslam coğrafyacılığı genel itibarı ile iki ekol olarak temayüz etmektedir. Bunlardan ilki İslam coğrafyacılığının klasik çağı olarak nitelendirilen hicri III / miladi X. yüzyılda Irak merkezli coğrafyacıların oluşturduğu ve genel dünyayı tasvir eden "Irak Ekolü"dür. Diğer ise bölgesel bir coğrafya anlayışına sahip Belh ekolüdür. Irak ekolü coğrafyacıları matematiksel ve astronomik coğrafyaya çok daha fazla önem atfetmiş, eserlerinde dünyanın şekli, yeryüzünün hareketleri, enlem ve boylamları (*tûl* ve *arz*), ekvatorun uzunluğu, gök cisimlerinin dünyaya uzaklıkları, çapları ve

yarıçapları gibi konulara daha çok yer vermişlerdir. Çalışmanın ana konusunu Irak ekolünün iki önemli temsilcisi olan İbn Hurdâzbih ve İbn Rüste'nin dünya tasvirleri oluşturmaktadır. İbn Hurdâzbih (ö.300/912-13), İslam coğrafyacılığının ilk dönem en önemli temsilcilerindedir. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseri Irak ekolünde yazılmış ilk kitaptır. Ayrıca İbn Hurdâzbih, İslam coğrafyacılığında mesalik ve memalik (ülkeler ve yollar) türünün başlatıcısı kabul edilmektedir. Eserinde ülkeleri, hanedanların yollarını tarif etmiş, bunun yanı sıra yeryüzü, yeryüzünün merkezi, mamur alanları, ilginç yönleri ve harikaları (acâib ve garâib), halkları ve bölgeleri gibi ekümenik dünyaya dair bilgilerden de bahsetmiştir. Yerleşik alanları 24. enlem dairesinden başlatan İbn Hurdâzbih, dünyanın daire gibi yuvarlak olduğunu ve evrenin ortasında durduğunu söylemiştir. Jeosentrik anlayışını ise yumurta metaforu ile ifade ederek Batlamyus'un dünya merkezli evren teorisini miras almıştır. Nitekim İbn Hurdâzbih, kitabının girişinde Batlamyus'un sınırlar ve ölçümlerine dair bilgilerinden istifade ettiğini, hatta onun eserini "el-lügâtü's-sahiha" olarak tanımladığı Arapçaya tercüme ettiğini de eklemiştir. Eserinde eşyaları çekme açısından dünyayı mıkna-tisa benzeterek yerçekimine de atıfta bulunmuştur. İbn Rüste (ö.300/913'ten sonra) ise *A'lâkû'n-Nefise*'de ilk olarak gök cisimlerinin büyüklükleri ve durumlarını ele alarak astronomik coğrafyaya dair anlatımda bulunur. İbn Rüste, eserinin merkezine Kabe'yi yerleştirmiş ve ardından mesâlik ve memâlik bahsine geçmiştir. Bunun yanı sıra İbn Rüste'nin de dünya merkezli evren teorisinden bahsetmesi yine eserini önemli kılan noktalardan biridir. Eserinde dünyanın şeklinin daire olmasına uzunca değinen İbn Rüste'ye göre dünya evrenin ortasında boşlukta asılı durmaktadır. Dünyanın şekline, hareketlerine, enlem ve boylamlarına, iklim derecelerine, hacmine, boyutlarına ve dünyayı saran hava tabakasına da eserinin girişinde ayrıntılı şekilde yer vermektedir. Bu anlatımda diğer görüş sahiplerinin de fikirlerini karşılaştırmaktadır. Irak ekolü müelliflerinde yaygın görülmeyen, ayetlerden ve diğer eserlerden rivayetlere de yer verme üslubu, eserinin girişinden itibaren İbn Rüste tarafından kullanılmıştır. Çalışmada İbn Hurdâzbih ve İbn Rüste'nin eserlerinde fiziki dünyayı tasvirleri incelenecektir. İslam coğrafyacılığının başlangıcı sayılabilecek klasik bir dönemde iki Irak ekolü coğrafyacısının dönemin coğrafya algısı ve miras edindikleri coğrafi bilgileri nasıl işledikleri ortaya konulacaktır. Nitekim her iki müellif de dünya sistemlerinde Batlamyus'un dünya merkezli evren teorisinden etkilenmiş, onun astronomi ve coğrafyaya dair çalışmalarını takip etmişlerdir. İbn Hurdâzbih ve İbn Rüste, dünyayı betimlerken benzer olarak yumurta metaforunu kullanmışlardır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, İslam Coğrafyacılığı, Irak Coğrafya Ekolü, İbn Hurdâzbih, İbn Rüste, Dünya Tasviri.

Giriş

Tarih; zaman, mekân ve mekândan müteşekkildir.¹ Tarihin beş sorusundan² biri olan "nerede?" sorusu olayların veya olguların gerçekleştiği coğrafyayı incelemektedir. Bu açıdan mekânı inceleyen bir ilim olarak coğrafya, disiplinler arası çalışmalarda büyük önem taşımaktadır. Coğrafya, tıpkı arkeoloji, antropoloji ve sosyoloji gibi tarihe yardımcı ve kaynak ilimlerdendir. Böylece mezkur ilimler zaman içindeki bilgi birikimlerinden karşılıklı olarak yararlanabilmektedir. İslam tarihinde üretilen coğrafi bilgi ve coğrafya eserleri ülkelerin, bölgelerin, şehirlerin veya milletlerin sadece fiziki coğrafyasıyla ilgilenmekle kalmamış, "tarihî coğrafya" kapsamını da ele almıştır. Ancak geniş kapsamına rağmen İslam coğrafyacılığı alanındaki çalışmalar az ve yetersizdir. Dünya tarihine, İslam bilim tarihini, İslam coğrafya ve astronomisini tanıtmak gerekmektedir. İbn Hurdâzbih'in ve İdrisi'nin "yer çekimine" dair verdiği bilgiler, *Hudûdü'l-Âlem* 'de "bilinen dünyanın arka tarafında mevcut olan ancak bilinmeyen bir kara parçasının varlığından" söz edilmesi gibi bilgiler önem arz etmektedir. Nitekim henüz X. ve XI. yüzyıllarda verilen bu bilgilere Avrupa ancak XV. yüzyılda Kopernik, XVII. yüzyılda ise Kepler ve Galileo zamanında ulaşabilecektir.

İslam öncesi Araplarda fiziki coğrafya ve astronomiye dair bilgilerin olduğu bilinmektedir. Nitekim uluslararası ticari yolculuklar, çöl yaşamında hayatta kalma, otlak arama ve hayvancılık gibi durumlar coğrafi bilgiyi gerekli kılmaktadır. Hz. Peygamber'den sonra ise bu durumlara ek olarak ibadetler, fethedilen bölgelerdeki ihtiyaçlar da coğrafyanın gelişmesine imkân

¹ Kısaca olayın geçtiği zaman, olayın olduğu yer ve olayı yaşayan kişi şeklinde de özetlenebilir.

² Tarihin beş sorusu genellikle "ne, neden, nerede, nasıl, ne zaman?" olarak bilinmektedir.

sağlamıştır. Özellikle fetih hareketleri ile yeni ülkelerin topografyasının, geleneklerinin, dinlerinin, iktisatlarının ve tarihlerinin bilinmesi, önem arz eden bir hale gelmiştir.³

Tercüme hareketleri ile miladi 771-773 tarihlerinde Hint, İran ve Yunan'dan coğrafya metinleri Arapçaya tercüme edilmiş ve İslam medeniyeti bu farklı medeniyetlerin ilmî birikimleri ile tanışmıştır. Örneğin Yunan coğrafyacılarının dünyayı yedi bölgeye ayırmaları ve matematiksel ve astronomik hesaplar gibi bazı uygulamalar İslam coğrafyacılığına doğrudan geçmiştir. Hint ve İran coğrafya eserlerinde ülkelerin doğudan batıya anlatılması, enlem-boylam cetvellerine zîc⁴ ismi verilmesi de yine bir tevarüsün göstergesidir.⁵ İslam ilim birikimi, tercüme hareketleri ile bir araya gelerek yeni bir gelenek oluşmuş, böylece gelişim aşamasında olan İslam ilimleri yeniden yapılanmıştır. İlk ilmî ve resmî coğrafya çalışmaları Abbasi Halifesi Me'mûn döneminde (198-218/813-833) Tercüme Hareketleri esnasında gerçekleşmiştir. Daha sonra miladî IX. yüzyıl ortalarında İbn Hurdâzbih ve Ya'kûbî ile Irak Coğrafya ekolü, X. yüzyılda ise Ebu Zeyd el-Belhî ile Belh coğrafya ekolü kurulmuştur. Grek ekolünü tevarüs eden Irak coğrafya ekolü, genel dünyanın tümünün tasvirini yapmış, eserlerinde matematiksel coğrafyaya da yer vermiştir. Onu Belh ekolünden ayılan en önemli özelliği de budur. Nitekim Belh coğrafyacıları daha çok İslam ülkeleri ve coğrafyası hakkında bölgesel olarak çalışmış ve bu bölgelerin tarihî coğrafyası üzerine eserler vermişlerdir.⁶

Irak ekolünün en önemli temsilcileri İbnü'l-Fakîh (ö. 289/902), Ya'kûbî (ö. 292/905'ten sonra), İbn Hurdâzbih (ö.300/912-913), İbn Rüste (ö. 300/913'ten sonra), Kudâme b. Câfer (ö. 337/948) ve Mes'ûdî'dir (ö. 345/956). İslam coğrafyacıların eserleri kartografi açısından zengindir ve İslam ülkelerinin haritalarına dair ilk örnekleri içermektedir.⁷ Eserlerin üretilme sebepleri ise çeşitlidir. Genellikle eserler güç sahibi kişilerin talebi ve hâmilikleri altında telif edilirler. Coğrafyacı, toplumu ve coğrafi bağlamı mezcederek elde ettiklerini yazıya geçirir. Bu üretim faaliyeti, fetih hareketleri ile genişleyen İslam coğrafyasını daha iyi tanıyabilme ve tanıtmaya isteği ile kimi zaman Yaratıcı'nın kudretini ve sanatını gösterme gibi farklı bağlamlara da dayanabilmektedir.

Ökümenik dünyayı tasvir edebilmek için çok iyi bir konumda, eski kıtanın merkezinde, yer alan İslam coğrafyacıları İslam dünyasını ve uzak ufukları çeşitli yönleriyle günümüze nakletmişlerdir. Ayrıca onlar eserlerinde buldukları toplumun ve çağın dünya görüşünü de yansıtmışlardır. Dünya tasviri veya tasavvuru sadece "görüş" anlamında değil, fiziki anlamda da önemlidir. Zira İslam coğrafyacılarının bilinen dünyayı tasviri, coğrafya ilmî birikimi ile çağın bilimini birlikte içermektedir. Başka bir deyişle İslamî bir görüş ile Batlamyusçu anlayışlar taşımaktadır. Ayrıca coğrafya eserleri tıpkı haritalarda olduğu gibi hiçbir zaman tarafsız değildir. Zira tarih boyunca harita çizerleri dünyayı kendi algı ve anlayışlarına göre tasvir etmiştir. Aynı şekilde coğrafya eserlerinin müelliflerinin de merkeze aldıkları şehirler, anlatım üslup ve yöntemleri, dünyaya bakış açıları, hangi dönem ve coğrafyada yaşadıklarına göre değişecektir. Irak bölgesinde yaşamış bir coğrafyacının eseri elbette Belh veya diğer bir örnekle Avrupalı coğrafyacıardan

³ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahman Aliy (Ankara: TÜBA, 2007), 3/4.

⁴ Zîc, kelime kökeni itibari ile tel veya şerit gibi anlamlara gelen Farsça bir kelimedir. Farsçadan Arapçaya geçen bu kelime genellikle astronomik çizelgeleri gösteren tabloları ifade etmek için kullanılmıştır. Bu tabloların kataloglar haline getirildiği eserlere zîc ismi verilmiştir. Örneğin el-Hârizmî'nin (ö.237/847'den sonra) *Zicü'l-Hârizmî* ismiyle bilinen *Zicü's-Sind-Hind* adlı eseri veya Bettânî'nin (ö.317/929) *Kitâbü'z-Zîc*'i en ünlü ziclerdendir. (Yavuz Unat, "Zîc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013) 44/397-398.)

⁵ Sayyid Maqbul Ahmad, "Coğrafya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1993), 8/50.

⁶ Ahmad, "Coğrafya", 8/51-53

⁷ Özellikle İstahri'nin haritaları bu konuda en önemli örnekleri oluşturmaktadır.

farklı olacaktır. Örneğin Avrupalı kartografların eserlerinde sık görülen T-O diyagram haritalarında Kudüs şehri merkeze alınmıştır.⁸

İslam coğrafyacılığı, İslam Tarihi araştırmaları bünyesinde çokça ihmal edilen bir alanı teşkil etmektedir. Ancak son zamanlarda yapılan değerli çalışmalar, İslam coğrafyacılığının tercüme hareketlerinden sonra nasıl ivme kazandığını, ne tür değişimlerden geçtiğini, telif edilen eserleri, eserlerdeki dil ve üslubu, İslam coğrafyacılarının ileri seviyedeki haritacılığını ortaya koymaktadır. İslam coğrafyacılığı üzerine son yüzyılda Sayyid Maqbul Ahmad, Sayyid Hüseyin Nasr, Ahmad Dallal'ın çalışmalarının yanı sıra Rus şarkiyatçılardan I. J. Kračkovskij ve Vladimir F. Minorsky; Batı'da Karen C. Pinto, Yossef Rapaport, Tarek Kahlaoui, Gerald R. Tibbetts, Ahmet T. Karamustafa; Türkiye'den şüphesiz akla ilk gelen Prof. Dr. Fuat Sezgin, Prof. Dr. Razaman Şeşen, Prof. Dr. Murat Ağarı, Doç. Dr. İlhami Daniş ve Doç. Dr. Murat Tanrikulu'nun çalışmaları mevcuttur. Özellikle Prof. Dr. Casim Avcı'nın telif ettiği birçok madde ile *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* de İslam coğrafyacılığı üzerine, eserler, müellifler ve kavramlar açısından kıymetli maddeler barındırmaktadır. Ayrıca Chicago Üniversitesi'nin *History of Cartography* adlı serisinin ilk cildi İslam coğrafyacılığı ve kartografisine ayrılmıştır.⁹ Bunun üzerine söylemek gerekir ki İslam coğrafya ilmine üslubunu kazandıran klasik dönem ekolleri ve coğrafyacıları üzerine de çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ağarı'nın "*Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdâzbih, Ya'kubî ve İstahrî*";¹⁰ Daniş'in "*Başlangıcından XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar Türk İslam Coğrafyacılığı (Ekoller, İsimler ve Eserler)*";¹¹ Ali Ekber Gülersoy'un "*Unutulmuş Bir Coğrafya Ekolü: Belh Coğrafya Okulu*"¹² adlı çalışmaları bulunmaktadır. Söz konusu çalışmalara bu makalede sıklıkla başvurulmuştur.

Dünya tasviri, bir müellifin dünyayı nasıl gördüğü, nasıl tasavvur ettiği ile ilişkilendirilebilir. Kullandığı kaynaklar, tevarüs ettiği ilim geleneği, yaşadığı çağ ve toplum bu tasviri şekillendirir. Sadece mane'î veya mecaz anlamda değil, aksine fiziki tasvir bakımından da böyledir. Bu açıdan bir coğrafyacı veya tarihçinin tasavvur ve tahayyül ettiği dünya algısı, onun eserinde, "süretü'l-arz", yani dünyanın görüntüsü, tasviri kavramı eşliğinde kendi düşünce yapısı ile şekillenir. Bu çalışmada ise İslam coğrafyacılığının babası kabul edilen *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'in sahibi İbn Hurdâzbih ile *A'lâkü'n-Nefîse*'nin sahibi İbn Rüste'nin dünyayı tasvirleri üzerinde durulacaktır. İslam coğrafyacılığının sadece bir aktarıcı zincir değil, aynı zamanda bir gelenek olduğu, yeni fikirler ürettiği ve Batılı çalışmalardan çok daha önceleri varlığını kanıtladığı aşikardır. Bu çalışmada, tarihi coğrafya çalışmalarından ziyade, Irak ekolü İslam coğrafyacılarından İbn Hurdâzbih gibi aynı zamanda üst düzey bir devlet memuru da olan coğrafyacı ile eserinde fiziki ve astronomik coğrafyaya ağırlık veren İbn Rüste'nin fiziki coğrafyaya yaklaşımları, bilinen dünyayı fiziki olarak tasvirleri karşılaştırılacaktır. Daha önce mezkur müellifler üzerine yapılan çalışmalar, eserlerinin tercümesi üzerine yoğunlaşmaktadır. İlmi ve pozitif bilimler açısından incelenmeyen müelliflerin bu yönleri, bu çalışmada ele alınacaktır. Çalışmada ilk olarak genel anlamıyla İslam coğrafyacılığının tarihinden ve başlangıcından bahsedilecek, ardından İslam coğrafyacılığının iki önemli ekolü üzerinde durulacaktır. Çalışmanın konusunun Irak ekolü

⁸ Christoph Mauntel, "The T-O Diagram and its Religious Connotations: A Circumstantial Case", *Geography and Religious Knowledge*, ed. Christoph Mauntel (Berlin: De Gruyter, 2021), 57-60.

⁹ *History of Cartography: Cartography in The Traditional Islamic and South Asian Societies*, ed. J. B. Harley-David Woodward (Chicago: The University of Chicago, 1992)

¹⁰ Murat Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdâzbih, Ya'kubî ve İstahrî", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 34 (2007), 169-191.

¹¹ İlhami Daniş, "Başlangıcından XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar Türk İslam Coğrafyacılığı (Ekoller, İsimler ve Eserler)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 33 (2019) 9-40.

¹² Ali Ekber Gülersoy, "Unutulmuş Bir Coğrafya Ekolü: Belh Coğrafya Okulu", *Turkish Studies* 9/11 (2014), 233-242.

coğrafyacıları olması sebebiyle Irak ekolüne daha fazla yer verilecektir. Ardından İbn Hurdâzbih'in eserinin ilk bölümünde yer alan ve ilk konuyu teşkil eden dünyanın şekli ve özellikleri kısmı incelenecektir. Aynı yöntem İbn Rüste'nin de eserine uygulanacak ve iki müellifin dünya tasvirleri sonuç kısmında karşılaştırılacaktır.

1. İslam Coğrafyacılığının Başlangıcı

Coğrafya kelimesi, Yunanca "geo" (yeryüzü), "graphia" (çizim, tasvir, yazı) kelimelerinden oluşmakta, kısaca yeryüzünün tasviri anlamına gelmektedir.¹³ İslam coğrafyacıları bu kelimeyi "coğrafya" şeklinde de kullandıkları gibi "sûratü'l-arz", "suverü'l-arz" gibi karşılıklar da vermişlerdir. İlk coğrafya eserlerinin tarih sahnesine çıkışı MÖ. I. yüzyıla kadar uzanmaktadır. "Coğrafya" kelimesini eser ismi olarak ilk kullanan kişinin ise ilk coğrafyacılarından İskenderiye ekolüne mensup Eratosthenes (MÖ. 275-195) olduğu bilinmektedir. Eratosthenes, üç ciltlik eserine "*Geographika*" ismini vermiştir.¹⁴ Ayrıca Strabon (ö. 24) ve Batlamyus'un (ö. 168?) eserlerinin ismi de "*Geographika*"dır.

Antik Çağ Yunan medeniyetinde telif edilen coğrafya eserleri, tarih ve coğrafyaya dair anlatımlarda bulunsalar da son derecede mitolojik öğeler de barındırmışlardır. Bu özellik İslam coğrafyacılarının eserlerine acâib-garâib olarak yansımış, eserler birçok doğaüstü, harikulade denebilecek rivayetler içermiştir. Antik Çağ'da coğrafyacılar yeryüzünün fiziki yapısı, matematiksel hesaplamaları, topografyası gibi daha çok tasvire dair konuları ele almışlardır.¹⁵

Yunan coğrafya geleneğinde üç geleneğin olduğu görülmektedir: Topografik, matematik-astronomik ve teolojik gelenek. Topografik anlayışta coğrafyacılar dünyanın fiziki yapısını anlatan eserler vermişlerdir. Matematik ve astronomi geleneğinde yeryüzünün, enlem ve boylamların ölçümleri ele alınmıştır. Teolojik gelenekte ise insanın varoluş nedenleri göksel bağlantılar çerçevesinde incelenmiştir.¹⁶ Thales (MÖ.545?), Anaksimenes (MÖ.525), Hesiodos (MÖ.VII.yy), Herodotos (MÖ.425), Aristoteles (MÖ.322) gibi filozoflar dahil olmak üzere Antik Yunan coğrafyacıları aynı zamanda felsefe, kozmoloji, astronomi ve tarih gibi ilimlerle de ilgilenmişler, teolojik çerçevede sorularının yanıtlarını gökyüzünde aramışlardır.¹⁷

İslam öncesi Araplarda, bilimsel olmayan, başka bir deyişle pratik ihtiyaçları karşılamak amacıyla kullandıkları bazı coğrafi ve astronomik bilgilerin mevcut olduğu bilinmektedir. Keldâniler ve Babillilerden öğrendikleri düşünülen bu bilgiler, daha çok günlük hayata yöneliktir.¹⁸ Nitekim gerek ticarî yolculuklarında gerekse otlak aramak amacıyla çöllerde yönlerini tayin etmede yıldızları kullanmışlardır. Bunun yanı sıra nesî' uygulaması,¹⁹ hava durumu tahminleri, iz sürme gibi örnekler de coğrafya ve astronomi bilgisinin günlük hayatta kullanıldığını göstermektedir. Hz. Peygamber zamanında ve sonrasında ise namaz vakitlerinin tespiti ve hac yolculukları için güzergahların belirlenmesi gibi ihtiyaçlar da bu bilgilere sahip olmayı gerektirmiştir. Ayrıca yeni fethedilen bölgelerin, yeni kazanılan arazilerin ve tarım topraklarının kullanılması, topografik

¹³ Sami Öngör, *Coğrafya Sözlüğü* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı 1961), "Coğrafya", 167-168.

¹⁴ Nazmiye Özgüç- Erol Tümertekin, *Coğrafya Geçmiş, Kavramlar, Coğrafyacılar* (İstanbul: Çantay Kitabevi, 2017), 30.

¹⁵ Özgüç- Tümertekin, *Coğrafya*, 26.

¹⁶ Özgüç- Tümertekin, *Coğrafya*, 26.

¹⁷ Murat Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002), 26-35.

¹⁸ Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megamiz (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1973), 3/15.

¹⁹ Nesî: Cahiliye döneminde Hicri takvime Güneş takviminden bir ay eklemek suretiyle hac vaktini yıl içinde aynı zamana denk getirmek veya haram ayların yerini değiştirmek için uygulanan bir yöntemdir. Detay için bk. Mustafa Fayda, "Nesî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32/578-579.

hesaplara ihtiyaç duyulması, farklı medeniyetlerle tanışma, uzak bölgelerde kiblenin tespit edilmesi gibi ihtiyaçlar da coğrafya ilminin İslam medeniyetinde gelişmesine sebep olmuştur.²⁰

İslam tarihinde Abbasi hanedanının iktidara gelmesi ile başkent, hilafet merkezi olan Suriye bölgesinden, Irak'a naklolmuştur. Bazı görüşlere göre çok kültürlü bir bölgede bulunan Müslümanlar, Maniheizm ve Zerdüştlük gibi farklı dinler ile karşılaşmıştır. Kadim bir geleneğe sahip bu dinlere karşı İslam dinini savunma ihtiyacı hasıl olmuştur. İran'dan Atlas Okyanusu'na kadar geniş bir alanda yayılan İslam devleti, diğer devletlerin kültürleriyle karşılaşmıştır.²¹ Tercüme hareketleri ile VIII. yüzyılda Hint, İran ve Yunan kaynaklarından coğrafya metinleri Arapçaya tercüme edilmiş ve bu farklı medeniyetlerin ilmî birikimleri ile tanışılmıştır. Örneğin Yunan coğrafyacılarının dünyayı yedi bölgeye ayırmaları İslam coğrafyacılığında kendisini yedi iklim teorisi olarak göstermiştir.²² Ayrıca Hint ve İran coğrafya eserlerinde ülkelerin doğudan batıya anlatılması, enlem-boylam cetvellerine zîc ismi verilmesi de yine bu medeniyetlerden miras kalmıştır.²³ Ancak unutulmamalıdır ki tercüme hareketleri bünyesinde İslam ilim tarihine çok sayıda alandan bilgi birikimi tevarüs edilse ve bir İslam bilim kültürünün oluşmasına sebebiyet verse de İslam ilim birikimi, tercüme hareketleri ile bir araya gelerek yeni bir gelenek oluşturmuştur. Böylece gelişim aşamasında olan İslam ilimleri yeniden yapılanmıştır.²⁴ Başka bir deyişle İslami ilimlerde sıfırdan başlama söz konusu olmamıştır.

İslam coğrafyacılığının başlangıcı Hilafet sarayı bünyesinde tercüme hareketleri ile şekillense de coğrafya ilmi Fergâni (ö. 247/861'den sonra), Kindî (ö.252/866?), Bettâni (ö. 317/929) ve Sadefî (ö.399/1009) gibi astronom ve filozoflar tarafından da geliştirilmiştir. Resmî olarak telif edilmiş ilk eser Hârizmî'nin (ö.847'den sonra) *Kitâbü Sûretü'l-Arz* olarak bilinen *Kitâbü'l-Coğrafya*'sıdır ve eser içinde bir dünya haritası da bulunmaktadır. Bu eserin telifinde Batlamyus'un *Geographika*'sından da yararlanılmıştır.²⁵

İslam coğrafyacılığının klasik çağı olarak nitelendirilen miladî X. yüzyılda Irak merkezli coğrafyacıların oluşturduğu ve genel dünyayı tasvir eden Irak Ekolü oluşmuştur. Ardından bölgesel bir İslam coğrafyacılığı anlayışına sahip Ebu Zeyd el-Belhî (ö.934) tarafından kurulan Belh Ekolü ortaya çıkmıştır.

1.1. Irak ve Belh Ekolleri

Irak Ekolü, X. yüzyılda kurulmuştur. Bu adla anılmasının sebebi, ilk iki coğrafyacısının da Bağdatlı olması ve ekolün temellerinin Bağdatlı bir alim olan İbn Hurdâzbih tarafından atılmış olmasıdır. Bu ekolün temsilcileri İbn Hurdâzbih (ö.300/912-13), Ya'kûbî (ö. 292/905'ten sonra), Mes'ûdi (ö.

²⁰ Murat Ağarı, "İbadetlerin Coğrafi Bilginin Gelişimine Katkısı", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (2007), 60-61.

²¹ Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni* (İstanbul: İz, 1993), 381.

²² Yedi iklim teorisi veya İran Kışver sistemi (Haft İklim / Seven Climate), dünyanın (ekümenin) yedi bölgeye ayrılmasıdır. Buna göre insanlar bilinen dünyanın ve ayrıca bilinen üç ana kıtanın bu bölgelerinde ikamet etmektedirler. Söz konusu bölgeler ekvator'dan başlayıp kuzeye doğru çeşitlenir, kısımlara ayrılır. Detay için bk. Murat Ağarı, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/2 (2006), 195-214 ve İlhami Daniş, "İslam Coğrafyacılarından Osmanlı Coğrafyacılarına yeryüzünün Matematiksel Taksimi- Hakiki (Yedi) İklim", *1. Uluslararası Prof. Dr. Fuat Sezgin İslâm Bilim Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. F. Başar vd. (İstanbul: İstanbul University Press, 2020), 405-415. İslam coğrafyacıları da yedi iklim konusuna eserlerinde yer vermiş ve bu teoriyi sahiplenmişlerdir. Batlamyus temelli olan bu teoriyi İstahri, eserinde yirmi sekiz iklim -bölge- olarak kullanmıştır. Yine Ebü'l-Fidâ (ö.732/1331) eseri *Takvîmü'l-Büldân*'da yedi iklimi genişçe açıklamıştır. Bk. İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali Ebü'l-Fida, *Takvîmü'l-Büldân*, nşr. M. Reinaud, Mac Guckin de Slane (Paris: Imprimerie Royale, 1860). Ayrıca bizzat yedi iklim konusunu Emîn-i Ahmed-i Râzî (ö.1002/1594'ten sonra) "*Heft İklim*" ismini verdiği eserinde ele almıştır. Bk. M. Nazif Şahinoğlu, "Emîn-i Ahmed-i Râzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1995), 11/114.

²³ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: İSAR, 1998), 95.

²⁴ Ahmad Dallal, *Tarihin Meydan Okuması Karşısında İslam ve Bilim* (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 16.

²⁵ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 95-96.

345/956), İbnü'l-Fakih (ö.IV/X.yy.), İbn Rüste (ö. 300/913'ten sonra) ve Kudame b. Cafer'dir. (ö. 337/948)²⁶

Irak ekolü coğrafyacıları bilinen dünyayı bir bütün halinde ele almışlar ve eserlerinde İslam ülkeleri haricindeki devletlere, bölgelere ve şehirlere de yer vermişlerdir. En önemli özellikleri arasında yedi iklim sisteminin etkin şekilde kullanmış ve anlatımlarının merkezine Irak'ı yerleştirmiş olmaları vardır. Bir diğer özellikleri ise İbn Hurdâzbih veya Ya'kûbî gibi coğrafyacıların, eserlerinde, dünyayı dört çeyreğe ayırıp dört yöne göre düzenlemeleridir.²⁷ İslam coğrafyacılığının başlangıcında genel bir dünya tasviri yapmayı amaçlayan ekol, İslam literatüründe pek bulunmayan bilgileri de vermeye çalıştığı için kimi zaman “*the secular geographical literature of the period* (dönemin seküler/dünyevi coğrafya edebiyatı)” olarak isimlendirilmiştir. Irak Ekolü kendi içinde de farklılıklar taşımaktadır. Irak coğrafyacıları arasında Bağdat merkezli veya Kabe (Mekke) merkezli anlatım yaparak eserlerini telif edenler de bulunmaktadır.²⁸

Belh ekolünün temelleri, doğa filozofu ve coğrafyacı Ebû Zeyd el-Belhî tarafından *Suverü'l-Ekâlim* eseri ile atılmıştır. Bölgesel ve beşerî coğrafya diyebileceğimiz ekolün ilk temsilcisi İstahrî'dir (ö.340/951-52'den sonra). Ceyhânî (ö. 330/942), İbn Havkâl ve Makdîsî diğer önemli coğrafyacılarındandır.²⁹ Belh ekolü coğrafyacıları İslam ülkelerini merkeze alan, hesaplamalarını yine bu bölgelerle sınırlı tutan bir anlatım sunmuşlardır. Yedi iklim anlayışı değişikliğe uğramış, her İslam eyaletini ayrı bir iklim olarak ele almışlardır. Ayrıca Batlamyus etkisinden yavaş yavaş kopulduğu görülmüştür. Nitekim Afrika'nın doğusunu Asya'ya doğru uzatmışlardır. Böylece Batlamyus'un kapalı deniz olarak tasvir ettiği Hint okyanusu, harita ve eserlerde açık bir deniz haline gelmiştir.³⁰

2. Irak Ekolü Coğrafyacılarında Dünya Tasviri

Irak Ekolü coğrafyacıları, yukarıda bahsi geçtiği üzere eserlerini genel bir dünya coğrafyası şeklinde üretmişlerdir. Eserlerinde Belh ekolü coğrafyacılarına nispetle matematiksel ve astronomik coğrafyaya daha çok yer vermişlerdir. Ülkelerin şehirlerin veya yolların anlatımına geçmeden önce dünyanın şekli, yeryüzünün hareketleri, enlem ve boylamları (tül ve arz), ekvatorun uzunluğu, gök cisimlerinin dünyaya uzaklıkları, çapları, yarıçapları gibi matematiksel coğrafyaya dair birçok bilgi üretmişlerdir.³¹ Makalenin ana konusunu oluşturan bu bölümde İbn Hurdâzbih ve İbn Rüste gibi bu ekolün iki önemli temsilcisinin dünya tasvirleri ele alınacaktır.

2.1. İbn Hurdâzbih ve el-Mesâlik ve'l-Memâlik'inde Dünya Tasviri

2.1.1. İbn Hurdâzbih ve Eserinin İçeriği

İbn Hurdâzbih'in tam adı Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdâzbih'tir (ö.300/912-13?). Hurdâzbih ismi Farsça “güneşin muhteşem hediyesi”, veya “muhteşem güneş tarafından verilmiş hediye” anlamına gelmektedir.³² İsminden de anlaşılacağı üzere Arap kökenli değildir. Üst sınıf bir aileye mensuptur. Fars kökenli ailesi, Bermekî Hanedanlığı döneminde İslam'a girmiştir.

²⁶ Murat Ağarı, “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdâzbih, Ya'kûbî ve İstahrî”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 34 (2007), 170.

²⁷ Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, ed. M. J. de Goeje (Leiden: E.J. Brill, 1967); Ya'kûbî, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Ca'fer. *el-Büldân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.

²⁸ Sayyid Maqbul Ahmad, Franz Taeschner, “Djuğhrâfiyâ”, *Encyclopaedia of Islam Second Edition* (Erişim 15 Eylül 2023)

²⁹ Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 4.

³⁰ Gerald R. Tibbets, “The Balkhi School of Geographers”, *The History of Cartography (Volume Two, Book One) Cartography In The Traditional Islamic And South Asian Societies*, ed. J.B. Harley – David Woodward (Chicago: The University of Chicago Press, 1992), 12.

³¹ Ahmad, “Coğrafya”, 52-54.

³² M. Hadj-Sadoki, “İbn Khurradâdhbih”, *Encyclopaedia of Islam Second Edition* (Erişim 15 Eylül 2023)

Büyük babası Hurdâzbih tarafından iyi bir eğitim görmüş, Abbasi halifesi Mu'temid-Billâh zamanında İran'ın Cebel bölgesinde devletin posta işlerini yürüten Berîd teşkilatında çalışmıştır.³³ İslam coğrafyasının babası olarak adlandırılır. İslam coğrafyacılığının ilk dönem en önemli temsilcilerindendir.

Berîd sorumluları, görev yaptıkları bölgenin siyasi durumlarını devamlı olarak hilafet merkezi olan Bağdat'a bildirmişlerdir. Hatta İbn Hurdâzbih'in raporlarının doğrudan halifeye ulaştığı bilinmektedir. Berîd sorumlusu olmak bölgeye hakimiyeti ve toplumunun yanı sıra bölgenin coğrafyasını da tanımayı gerektirmektedir. Bu açıdan İbn Hurdâzbih'in verdiği raporlar, istihbaratlar ve detaylı bilgiler halifenin dikkatini çekmiştir. Edebiyat, musiki, coğrafya, tarih gibi birçok alandaki bilgisi sebebiyle onu sarayda önemli bir konuma getirmiştir. Böylece İbn Hurdâzbih, eserlerini oluştururken saray arşivini kullanma yetkisi de kazanmıştır. Telif ettiği eserler arasında *Edebü's-Semâ*, *Kitâbü't-Tabîh*, *Kitâbü'l-Lehv ve'l-Melâhi* gibi çeşitli konularda kitaplar bulunmaktadır.³⁴

İbn Hurdâzbih'in *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eseri Irak ekolünde yazılmış ilk kitaptır.³⁵ İslam coğrafyacılığında Mesalik- Memalik türünün başlatıcısı kabul edilmektedir. İbn Hurdâzbih, bir güzergah kitabı olan eserinde, kuzey ve güney Arabistan'daki yollar hakkında bilgi verir. Öyle ki bu yollar arasında Hicret güzergahı da yer almaktadır.³⁶ Tahminen miladî 886 yılında tamamladığı kitabın kaynakları arasında İslam tarihi, coğrafya ve astronomi kaynaklarının yanı sıra, Batlamyus'un eserleri, berîd teşkilatı defterleri, hilafet sarayı arşivleri de vardır.³⁷ Eserinin mukaddemesinde "Allahu Teâlâ senin ömrünü ve uzatsın ey iyilerin önderleri, seçkin efendilerin oğlu..." diye devam eden dua cümlelerinden de anlaşılacağı üzere eserin telifi, Abbasi Devleti'nden üst düzey bir yönetici tarafından istenmiştir. İbn Hurdâzbih eserine, yeni hilafet şehri Bağdat'ı eski hükümdarlık şehri olan İrânşehr'e denk tutarak başlamaktadır. Bunun sebebinin de politik olduğu açıktır. Ek olarak yine giriş kısmında kendinden öncekiler gibi dünyanın yollarını (mesâlikü'l-arz) ve ülkelerini, vasfını, uzaklıklarını ve yakınlıklarını, mamur olan olmayan yerlerini ve bunlar arasındaki geçitleri, rotaları, çölleri açıklamak istediğini söylemektedir. Ayrıca Batlamyus'un yabancı dilde (بلغة أعجمية) sınırları, ülkelerin özelliklerini anlattığını ve ondan bu bilgileri gerçek dile (باللغة الصحيحة) yani Arapçaya aktardığını ifade etmektedir.³⁸ Eserde ülkelerin, hanedanların yollarını tarif edeceğini söylemekte, yeryüzü, yeryüzünün merkezi, mamur alanları, harikaları, halkları ve bölgelerinden de bahsetmektedir.³⁹

Eserinin içeriği coğrafi, kültürel ve ekonomik nitelikli olarak üç kısma ayrılabilir.⁴⁰ Yollar ve güzergahlardan başka, eserde, tarihî rivayetler de geniş yer tutmakta, İslam öncesi İran tarihine ve toplumuna dair bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Türkler ve yaşadıkları coğrafyaya dair bilgiler vermesi de eserin değerini artırmaktadır. Bunun yanı sıra İslam bölgeleri ve Türklerden başka Çin devleti ve şehirlerine, Pehlevîlerin ülkesine, Rum diyarlarına, Rus tüccarların ticaret güzergahlarına dair anlatıda bulunmaktadır. Ülkelerin kiblelerini ayrı bir başlık halinde anlatmakta ve astronomik coğrafyaya da değinmektedir. Dünyanın meskun ve mamur

³³ Şemsettin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 422.

³⁴ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 97-98.

³⁵ Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/79.

³⁶ Murat Ağarı, "İbn Hurdâzbih'in el-Mesâlik ve'l-Memâlik'i ve İçerdiği Kültürel Motifler", *Dinî Araştırmalar Dergisi* 7/21, 240-241.

³⁷ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 98.

³⁸ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M. J. de Goeje (Leiden: E.J. Brill, 1967), 3.

³⁹ Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, 256-262.

⁴⁰ Ağarı, "İbn Hurdâzbih'ib el-Mesalik ve'l-Memaliki ve İçerdiği Kültürel Motifler", 240-241.

bölgelerini, ülkeleri, şehirleri, hükümdarları, vergileri, halkları, nehirleri, berfid menzillerini, acâib ve garâibe dayalı bilgileri aktarmaktadır.

2.1.2. İbn Hurdâzbih'in Kitâbü'l-Mesâlik Ve'l-Memâlik'inde Dünya Tasviri

Dünyanın şekli, görünüşü, özellikleri ile ilgili anlatılar eserin ilk bölümünde yer almaktadır. İbn Hurdâzbih'e göre dünyanın görünüşü bir top gibi daire şeklindedir. Batlamyus'un dünya merkezli evren görüşünü tevarüs eden İbn Hurdâzbih, bu kısımda yumurta metaforunu kullanarak yumurtanın sarısı nasıl beyazının içinde tam ortasında ise, dünyanın da feleğin (uzay/evren) merkezinde olduğunu ifade etmektedir.⁴¹ Birçok İslam ve Hıristiyan coğrafyacı, Batlamyus'un bu görüşünü Orta Çağ boyunca takip etmiştir. Dünyanın niçin merkezde yer aldığı sorusuna dair ise İbn Hurdâzbih cevap olarak rüzgarları işaret etmektedir. İbn Hurdâzbih dünyanın etrafında rüzgarların var olduğunu ve bu rüzgarların dünyayı her yönden evrenin merkezine doğru çektiği söylemektedir.⁴² Modern coğrafya ilminde dünyanın etrafının rüzgarlar tarafından sarılı olduğu bilinmektedir. Dünyanın günlük hareketinin sonucu olarak rüzgarlar oluşmakta ve yine günlük hareketi sonucunda rüzgarlar sapmalara uğramaktadır. Ayrıca İbn Hurdâzbih'in verdiği bu bilgi akıllara yine dünyanın etrafının atmosfer tabakası ile kaplı olduğunu da getirmektedir.

İbn Hurdâzbih, yaratılış gereği rüzgarın hafif, dünyanın ise ağır şeyleri çektiğini, bu açıdan dünyanın demiri çeken bir taş gibi olduğunu söylemektedir. Bu söylemle İbn Hurdâzbih, dünyanın mıknatıs görevi gördüğünü ifade etmektedir ve aslında yer çekimine vurgu yapmaktadır.⁴³

Dünyanın doğudan batıya doğru Hatt-ı İstivâ (Ekvator çizgisi) ile ortadan ikiye ayrıldığını, nasıl ki burçlar kuşağı (zodyak) gökyüzündeki en büyük daireyi oluşturuyor ise⁴⁴ Hatt-ı İstivânın da yeryüzünün en büyük enlem dairesini oluşturduğunu söylemektedir. Dünyanın arzı (boylamı), etrafında Süheyl yıldızının⁴⁵ döndüğü güney kutbundan, etrafında Benâtü Na'sın⁴⁶ döndüğü kuzey kutbuna kadardır.⁴⁷ İbn Hurdâzbih, yeryüzünün ekvator hattında 360 derece dönüş yaptığını, her derecenin 25 fersah, her fersahın 12 bin zir'a, her zir'anın 24 parmak ve her parmağın ise 6 arpa tanesi olduğunu söyleyerek⁴⁸ dünyanın çevresini 9 bin fersah olarak vermiştir. Bir fersah uzunluğu üç mil olup yaklaşık 6 kilometreye tekabül etmektedir.⁴⁹ Buna göre İbn Hurdâzbih ekvatorun uzunluğunu yaklaşık olarak 52 bin km olarak ölçmüştür. Günümüz rakamlarına göre ise ekvatorun uzunluğu yaklaşık 40 bin kilometredir.

Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik'te, ekvatorun kutuplara doğru 90° ar usturlabiyelik⁵⁰ bir ölçüm olduğu söylenmektedir. Bu bilgi ekvatorun kutuplara doğru 90 enlem dairesinin mevcudiyetini

⁴¹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 3-4

⁴² İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 4.

⁴³ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 4.

⁴⁴ Zodiac veya Zodyak (Fr. Zodiaque), ekvator ile ekliptik düzlemin (yörünge düzlemi) birbirlerini kestikleri, faslı müşterek denen ara bölgedeki "mıntikatü'l-burûc"a yani burçlar kuşağına verilen isimdir.

⁴⁵ Süheyl yıldızı (Canopus / Alfa Karinea), Karina takımyıldızının en parlak yıldızı ve gökyüzündeki en parlak ikinci yıldızdır. Tarihte Araplar tarafından çok iyi bilinmektedir ve parlak, yakışıklı, görkemli, asil gibi manalara gelmektedir. Arap şiirinde çokça geçen Süheyl, en iyi ağustos ayının son haftası gökyüzünde gözlemlenir yaz mevsiminin bittiğinin habercisidir.

⁴⁶ Araplar tarafından Benâtü Na's, yedi yıldızlı Büyük Ayı Takım Yıldızının dört köşeli yıldız grubunu oluşturmasından dolayı "Tabut kızları" anlamına gelen bu isim ile tesmiye edilmiştir.

⁴⁷ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 4.

⁴⁸ "فاستدارة الأرض في موضع خط الاستواء ثلاثمائة وستون درجة والدرجة خمسة وعشرون فرسخاً والفرسخ اثنا عشر ألف ذراع والذراع أربع وعشرون إصبعاً والإصبع" است حبات شعير مصفوفة بطون بعضها إلى بعض يكون ذلك تسعة آلاف فرسخ"

⁴⁹ Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1990), 76.

⁵⁰ Usturlap bir astronomi aletidir. Yunanca yıldız anlamına gelen "astron" ve yakalamak anlamına gelen "lambanein" kelimelerinin birleşimi olan Astrolabon'dan Arapçalaştırılmıştır. Hârizmî, usturlabı kısaca yıldız ölçüm aleti olarak tanımlamıştır. Daha fazlası için bk. Atillia Bir – Mustafa Kaçar, "Usturlap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/195-198. Metinde geçen "usturlabiye" ise usturlap ile ölçülen ölçüm biriminin adı, boylam derecesidir.

ifade etmektedir. İbn Hurdâzbih, yeryüzünün mamur yerlerinin ekvatorun 24. derecede başladığını söylemektedir. Böylece bilinen dünyanın yerleşim alanlarının Yengeç dönencesine yakın yerden başladığını söylemiş olmaktadır. Bu dereceden aşağıda kalan yerler şiddetli sıcaklıklara sahip çöllerden ve uçsuz bucaksız denizlerden oluşmaktadır. Ekvator'un güneyi ve kuzeyindeki tüm bölgeler yedi iklimden müteşekkildir. Bu bilgiler ile İbn Hurdâzbih, Batlamyus'un "Yedi İklim" teorisini aynı şekilde devam ettirmektedir.

İbn Hurdâzbih, her ne kadar anlatımına ülkelerin kiblelerini alarak başlasa da ona göre dünyanın en güzel şehri olan İranşehr, eserinde dünyanın merkezinde olarak verilmektedir. Ancak kadim bir hükümdarlık merkezi olan İranşehr'i, Bağdat ile kıyaslayıp Bağdat'ın yeni merkez olduğunu politik bir dille kabul etmiştir.⁵¹ Bu da aslında İbn Hurdâzbih'in Fars kökenli olduğu düşünüldüğünde gayet açık ve mümkün görünmektedir. Yukarıda da tartışıldığı üzere coğrafyacının kimliği, eseri üzerinde etki oluşturmaktadır.

İbn Hurdâzbih, kiblelerin anlatıldığı küçük pasajdan sonra Irak'ın Sevâd bölgesini incelemiş, Fırat ve Dicle nehirlerini, suladığı bölgeleri, bölgenin vergi gelirlerini anlatmıştır. Ardından doğu cihetindeki bölgelerle anlatımına devam etmiştir. Horasan, Isfahan, Hemedan, Kazvin, Türk bölgeleri, Fergana, Toharistan, Belh, Ahvaz, Vâsit, Istahr, Fâris, Şiraz, Kirman, Sicistan, Nişabur gibi şehirleri ve yollarını açıklamıştır.

2.2. İbn Rüste ve A'lâkü'n-Nefise'de Dünya Tasviri

2.2.1. İbn Rüste ve Eserinin İçeriği

İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste, (ö.300/913'ten sonra). Eserinin ismi *A'lâkü'n-Nefise*'dir. Bu eserde yeryüzünün harikalarını ele alan İbn Rüste, ilk olarak gök cisimleri ve büyüklüklerini, durumlarını ve astronomik coğrafyayı ele almakta ardından ülkeler ve yollar bahsini anlatmaktadır. Anlatımının merkezine Bağdat'tan ziyade Kabe'yi (Mekke'yi) almaktadır. Böylece İbn Rüste Kabe ve çevresine doğru genişleyecek şekilde yedi iklim teorisine uygun bir yöntem takip etmiştir. Ardından denizler, nehirler, şehirler ve mesafeleri ele almaktadır.⁵² Eser ihtiva ettiği konular bakımından neredeyse bir tarihi coğrafya ansiklopedisi niteliğindedir.⁵³

Irak ekolü coğrafyacıları her ne kadar eserlerinde Kur'ân ayetlerine yer vermese de İbn Rüste bu açıdan istisna taşımaktadır. Eserinin girişinden itibaren dünyanın, astronomi ve coğrafyanın önemine dair ayetleri birbiri ardına sıralamaktadır. İbn Rüste'nin *A'lâkü'n-Nefise*'sinin ne zaman yazıldığına dair yapılan son araştırmalar "en erken yazılış tarihi" olarak miladi 913 Eylül (Muharrem/safer 301) tarihini vermektedir.⁵⁴

Eserde ilk olarak felekte (evren) dünyanın şekli, boyutları, hacmi ve özellikleri ile gök cisimlerine dair bilgiler anlatılmaktadır. Ardından anlatıma Kâbe merkeze alınarak başlanır. Mekke ve Medine'nin ardından, İbn Hurdâzbih'in eserinde olduğu gibi, dünyanın acâib ve garâibine dair anlatılara yer verilir. İbn Rüste, denizleri, nehirleri, İslam şehirlerini, acem şehirlerini, Bizans ve Çin şehirlerini de kitabında anlatmıştır. Ayrıca İslam toplumundaki milletler, halklar, mezhepler, farklı topluluklara da yer vermektedir. Eserde sadece fiziki coğrafya ile sınırlı kalınmamış, beşerî bir ansiklopedi gibi çok farklı konulara da değinilmiştir.⁵⁵

2.2.2. İbn Rüste'nin A'lâkü'n-Nefise'sinde Dünya Tasviri

⁵¹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 5-6.

⁵² Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, 280-285.

⁵³ Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/254.

⁵⁴ Erman Şan, "İbn Rüste'nin el-A'lâkü'n-Nefise'yi Ne Zaman Yazdığına Dair Yeni Tespitler," *Bellefen* 83/296 (Nisan, 2019), 47-70.

⁵⁵ İbn Rüste, *Kitabü'l-A'lâkü'n-Nefise*, ed. M. J. de Goeje (Leiden: E.J. Brill, 1967)

İbn Rüste, eserinde, kısa bir girişten sonra ilk olarak “Felek” bahsini anlatmakta, feleğin ilginç yaratılışı, hareketleri, keyfiyeti, ortaya çıkışı gibi konuları ele alacağını söylemektedir.⁵⁶ Ardından evren, yıldızlar ve diğer gök cisimleri ile ilgili ayetleri sıralamaktadır.⁵⁷ Verdiği bazı ayetler şunlardır:

Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda aklıselim sahipleri için elbette ibretler vardır. Onlar ayakta dururken, otururken, yatarken hep Allah'ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler (ve şöyle derler:) “Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın, seni tenzih ve takdis ederiz. Bizi cehennem azabından koru! (Âl-i İmrân, 190-191)

Sabahı aydınlatan O'dur. Ve O, geceyi dinlenme zamanı, güneşi ve ayı birer hesap ölçüsü kılmıştır. İşte bu, aziz ve alim olan Allah'ın takdiridir. O, kara ve denizin karanlıklarında kendileri ile yol bulasınız diye sizin için yıldızları yaratmıştır. Gerçekten biz, anlayan bir topluluk için kanıtları birer birer açıkladık. (En'âm, 96-97)

“Göklerin ve yerin egemenliği üzerinde, Allah'ın yarattığı her bir nesne üzerinde ve kendi ecellerinin yaklaşmış olabileceği hususunda hiç kafa yormadılar mı? Ona değilse hangi söze inanacaklar?” (A'râf, 185)

O, geceyi, gündüzü, güneşi, ayı yaratandır. Her biri bir yörüngede yüzmektedir. (Enbiyâ, 33)

Üstlerindeki göğe bakmıyorlar mı? Hiçbir kusuru olmaksızın onu nasıl kurduk, nasıl süsledik. Yeryüzünü de düzledik, üzerine sarsılmaz dağlar yerleştirdik, orada her türden güzel bitkiler yetiştirdik; Bize yönelen her kula aydınlatıcı ve hatırlatıcı olsun diye. (Kâf, 6-8)

Bu ayetler ile İbn Rüste, Kur'ân-ı Kerim'deki astronomik ayetlere dikkat çekmekte ve görüşlerini ayetlerle temellendirmektedir. Ardından İskender'in bir gece; burçları, yıldızları, gezegenler gibi gök cisimlerini düşünüp yaratılıştaki hikmeti tefekkür etmesini anlatmakta ve onun sözlerinden uzun bir pasaj aktarmaktadır. Buna göre İskender, derin tefekküründe kainat ve gök cisimlerindeki muazzamlıktan dolayı Yaraticı'nın kudretine hayran kalmaktadır, O'nu takdis edip, manevi çıkarımlarda bulunmaktadır. Daha sonra yine evren ve gökyüzü ile ilgili Abbasi Halifesi Me'mûn'a atfedilmiş, İbn Tayyib es-Serahsî'nin eserinden aldığını söylediği bir şiire yer vermektedir. Şiirde kısaca dünyanın dönüşünden insanın ibret alması gerektiği, yaratılmışlardan hareketle onların bir Yaraticısının olduğu vurgulanmaktadır. Büyük hükümdarlar ve sultanların gök cisimleri ve astronomiye dair ilgilerini anlatmakta, böylece bu ilmin önemini vurgulamaktadır.⁵⁸

İbn Rüste, Kur'ân-ı Kerim'den, İskender'den ve Arap şiirinden yaptığı alıntılardan sonra yer ve gök hakkında düşünmeye imkan veren Allah'a şükretmektedir. Nitekim ona göre Allah'ın hikmeti, kainatı yaratması, yeri ve göğü bir amaç uğruna yaratması üzerine düşünmeyen kavimler, milletler hüsrana uğramıştır.⁵⁹ Evren ile ilgili ayetleri verip bunlar ile ilgili açıklama yapan İbn Rüste, Yaşin suresi kırkıncı ayette⁶⁰ yer alan Felek kelimesini açıklamaktadır. Felek kelimesinin, Arap dilinde daireselliğe işaret ettiğini söylemektedir.⁶¹ Ardından ayetlerle temellendirerek dairesel yüzeylerin en büyük yüzeyi, küresel cisimlerin ise en büyük cisimleri

⁵⁶ İbn Rüste, *Kitabü'l-A'lâkü'n-Nefise*, 3

⁵⁷ İbn Rüste, *Kitabü'l-A'lâkü'n-Nefise*, 3-4.

⁵⁸ İbn Rüste, *A'lâkü'n-Nefise*, 5-6.

⁵⁹ İbn Rüste, *A'lâkü'n-Nefise*, 6.

⁶⁰ «لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ»

⁶¹ İbn Rüste, *A'lâkü'n-Nefise*, 7-8.

oluşturduğu iddiasını dile getirmekte, feleğin birçok yönüne dair kısaca açıklamalarda bulunmaktadır.

İbn Rüste'ye göre felek, dairesel yapıda olup küre gibi dönmektedir ve dünya da küre şeklinde ve uzay boşluğunda asılı haldedir. İbn Hurdâzbih gibi, yumurta metaforunu kullanarak dünyayı feleğin içinde, merkezde, yumurtanın sarısına benzetmektedir; Dünya, iki kutup noktası arasında dönmektedir ve bu kutuplar arasında 180 derece vardır. Nitekim felek 360 dereceye sahiptir. Doğudan batıya olmak şartıyla gündüz ve gece olmak üzere bir tur atmakta ve bu 24 saat sürmektedir.⁶² Böylece İbn Rüste dünyanın sabit iki kutup noktası içinde kendi etrafında turunu 24 saatte tamamladığını, bu şekilde gece ve gündüzün oluştuğunu açıklamaktadır. Gökyüzünün ortasına (ekvatorun şişkin olan yerine) "kubbe" dendiğini ve buranın İstivâ yeri yani Ekvator olduğunu söylemektedir. Ekvatorun dört yönün - kuzey, güney, doğu ve batı - burada eşitlendiğini ve her birinin arasının 90'ar derece olduğunu da eklemektedir. Ekvatorun gece ve gündüz uzunluğunun 12 'şer saat, yani eşit olduğunu söyleyen İbn Rüste, bir derecelik farkın dahi bu uzunlukları etkilediğine işaret etmektedir. Ayrıca ekvatorun 66 derece uzaklaşınca gece uzunlukları artmakta, kutup noktalarında yaz veya kış saatleri 24 saate kadar varmaktadır.⁶³

Yerküreyi tasvir ederken şeklini tafsilatlı bir biçimde anlatan İbn Rüste, dünyanın fiziki görünüşüyle ilgili ihtilafların olduğunu da söyler. Ona göre dünya küre şeklindedir, dairesel bir harekete sahiptir ve yıldızlar da dünyanın etrafında dairesel hareketler çizerler. Bu görüşlerini kanıtlamak için Fergâni'nin⁶⁴ *Cevâmi'u İlmî'n-Nücûm*'undan yararlanmış, uzunca bir pasajı eserinde nakletmiştir. Bu pasajda Fergâni, dünyanın şeklinin küre olduğunu, iki kutup noktası arasında döndüğü konusunda alimler arasında ihtilaf olmadığını söylemiştir. Ona göre yıldızlar doğudan yavaş yavaş düzenli bir şekilde yükselmekte, ardından batıya doğru eğilip batmaktadır. Tüm bunlar harmoni ve senkroni içinde dünyanın dönüşü ile eş zamanlı olarak gerçekleşmektedir. Dünyanın küresel şekli, takımyıldızlarının dairesel dönüşleri ve bu dairelerin çapının uzunluğuna göre hızlarının artıp azalması ile ispatlanabilmektedir.⁶⁵

İbn Rüste, "Yeryüzünün Kara ve Denizleri ile Küre Şeklindedir" başlıklı faslında ulemanın dünyanın her yerinin, denizler ve karalar dahil, kürevi yapıda olduğunu kabul ettiğini söylemektedir. Bu görüşe kanıt ise dünyanın çeşitli yerlerinde gök cisimlerinin doğup-batmasının farklı zamanda gerçekleşmesidir. Ayrıca güneş tutulması gibi göksel olaylarda da tutulma süresi ve gözlem yerlerinin değişmesi birer delildir. Nitekim doğu bölgelerinde gözlem süresinin artması güneşin batıya oranla daha erken batmasından kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde kuzey ve güney bölgelerinde de görülen yıldızların farklılığı, yeryüzünün küre şeklinde olduğunun kanıtıdır.⁶⁶

Bir sonraki bölümde dünyanın, feleğin tam ortasında, merkezinde bulunduğu, boyut açısından bir dairenin ortasındaki nokta gibi olduğu anlatılır. Dünyanın hareketlerinden bahsedilen bölümde iki hareket vardır: gece ve gündüzün oluştuğu hareket (dünyanın günlük hareketi) ve Burçlar Kuşağındaki (Zodyak) batıdan doğuya doğru görülen yıldızların hareketi.⁶⁷ Bu hareket,

⁶² İbn Rüste, *A'lâkü'n-Nefise*, 8.

⁶³ İbn Rüste, *A'lâkü'n-Nefise*, 8.

⁶⁴ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Kesîr el-Fergâni (ö. 247/861'den sonra), Abbasi Halifeleri Me'mun, Mu'tasım, Vâsık-Billâh ve Mütevekkil-Alellah dönemlerinde devlet hizmetinde çalışmış, devrin önde gelen astronom ve matematikçilerinden. Astronomi alanında en önemli eseri Batlamyus'un görüşlerine dayanarak hazırladığı, ancak birçok noktada itirazlarda bulunduğu "*Cevâmi'u İlmî'n-Nücûm ve Usûlü'l-Harekâti's-Semâviyye*" adlı kitabıdır.

⁶⁵ İbn Rüste, *A'lâkü'n-Nefise*, 10.

⁶⁶ İbn Rüste, *A'lâkü'n-Nefise*, 12.

⁶⁷ İbn Rüste, *A'lâkü'n-Nefise*, 13.

Güneş'in görünür hareketinin arka kısmında kalan 12 takımyıldızından oluşan kuşağın hareket etmesidir. Bu ikinci hareket günlük hareketin tersinedir. Diğer bir deyişle burçlar kuşağı uzayda, dünyanın paralelinde dönmektedir. İbn Rüste ilkbahar ve sonbahar ekinokslarını da (21 Mart- 23 Eylül) açıklamaktadır. Ekinokslar dünyanın ekvator düzlemi ile güneşin görünür yolunun tam olarak kesiştiği noktada oluşmaktadır. Bu nedenle bu tarihlerde gece ve gündüz uzunlukları neredeyse 12'şer saat olarak eşitlenmektedir. Aynı şekilde yaz ve kış ekinoksları da (21 Haziran – 21 Aralık) yer düzlemi ile ekvator arasındaki açının değişmesiyle oluşmaktadır. İbn Rüste, Batlamyus'un yaz kış ekinoksların derecesini 23 derece 51 dakika olarak hesapladığını, ancak halife Me'mûn'un yaptırdığı çalışmalar ile İslam coğrafyacılarının ise ekinoks derecelerini - günümüz rakamlarına çok daha yakın bir şekilde - 23 derece 33 dakika olarak ölçtüğü haberini vermektedir.⁶⁸ Günümüzde ise bu rakamlar 23 derece 27 dakika olarak ölçülmektedir.

Yeryüzünün hacmi ve boyutlarına gelince İbn Rüste, ekvatorun çevresinin 24 bin mil, çapının 7636 mil, yarı çapının ise 3718 mil olduğunu söylemektedir. Bir Arap mili yaklaşık 1,852 metredir. Böylece o, ekvatorun çevresini atmosfer tabakası ile yaklaşık 44 bin km, çapını ise 14 bin km olarak hesaplamıştır.⁶⁹ Bu hesaplar günümüz rakamlarına çok yakındır. Modern hesaplamalar ekvatoru 40 bin, çapını ise 12 bin km olarak vermektedir. Metnin devamında ayın yeryüzüne en yakın ve uzak olduğu hesaplamaları da vermişse de bu, çalışmamızın konusunun dışına çıkmaktadır. Ayrıca İbn Rüste, eserinde dünyanın şekliyle ilgili de ihtilaflara yer verir. Yedi iklim anlayışı İbn Rüste'de mevcuttur. Ona göre bilinen dünyanın mamur bölgeleri kubbe olarak adlandırılan yerden Büyük ve Küçük Ayı (Benâtü Na's) takımyıldızlarının görüldüğü Kuzey Yarım Küredir. Geri kalan bölgeler meskun yerler değildir.

Sonuç

İslam coğrafyacılığında en önemli iki ekolü temsil eden Irak ve Belh ekolleri dünyayı tasvirleri veya sadece ele aldıkları bölgeler açısından birbirinden ayrılmamaktadır. Önceki bölümlerde de değinildiği üzere bu ekollerin telif anlayışlarını, dönemin şartları altında yorumlamak gerekmektedir. Irak ekolü coğrafyacıları daha çok matematiksel ve astronomik coğrafyaya önem vermişken, Belh coğrafyacıları beşeri ve tarihi coğrafya üzerine eserlerini telif etmişlerdir. Ayrıca hilafet merkezinin değişimi de eserlerdeki üslup ve yöntemin değişmesine sebep olmuştur. Bu açıdan Irak coğrafyacıları haritalarında veya eserlerinde anlatımlarının merkezine Bağdat şehrini almışlardır. Bu dönemde güçlü bir imparatorluk olan İslam devletinde coğrafyacılar tüm dünyayı eserlerinde anlatmışlardır. Gerek yapılan fetihlere bir işaret gerekse dünya ufku açısından bu ayrıntı önem arz etmektedir. Sonraki dönemlerde merkeziyetin bozulmasıyla Belh ekolü coğrafyacıları, eserlerinin merkezine dini açıdan İslam'ın merkezi olan Kâbe'yi ve Mekke şehrini almışlardır. İslam ülkeleri dışında kalan bölgeleri eserlerine katmamış, daha çok İslam ülkeleri ve şehirlerini tasvir etmişlerdir.

Irak Coğrafya Ekolü, Belh ekolünden konu ve üslup bakımından birçok noktada ayrıldığı gibi kendi içinde de farklılıklar ihtiva etmektedir. Farklı ekollerde eser telif etmiş müelliflerin eserlerinde farklılıklar olduğu gibi, aynı ekol içinde farklı yöntemler de kullanılması şaşırtıcı değildir. Bu çalışmada Irak ekolünden iki İslam coğrafyacısının yeryüzünü, dünyayı, nasıl tasvir ettikleri ve nasıl tanımladıkları merkez konu olarak ele alınmıştır. İbn Hurdâzbih, Batlamyus'un dünya merkezli (jeosentrik) evren teorisini devam ettirmiştir. Ona göre dünya, deniz ve karalar ile bir küre gibi yuvarlaktır. Feleğin tam ortasında ve rüzgarlarla çepeçevre sarılıdır. Dünyayı

⁶⁸ İbn Rüste, *A'lâkü'n-Nefise*, 15.

⁶⁹ İbn Rüste, *A'lâkü'n-Nefise*, 18-19.

evrenin merkezinde tutan güç ise yine bu devamlı rüzgarlardır. İbn Hurdâzbih, felek ve dünya arasındaki ilişkiyi yumurtanın beyazı ve sarısına benzetmektedir. İbn Rüste de benzer bir şekilde dünyanın dairevi şeklini küreye benzetmekte ve yumurta metaforunu kullanmaktadır. İbn Hurdâzbih'e göre daha matematiksel bir yaklaşım sergileyen İbn Rüste, dünyanın iki harekete maruz kaldığını söylemektedir: günlük hareket ve burçlar kuşağının hareketi. Ayrıca yaz - kış ve bahar ekinokslarının oluşumunu açıklamakta, dünyanın etrafının ölçüsünü de vermektedir. Gerek aynı ilmi anlayışı tevarüs etmeleri, gerekse benzer metaforlar ve imgeler ile dünya tasvirlerini ifade etmeleri açısından İbn Hurdâzbih ve İbn Rüste, Irak ekolü coğrafyacılarının genel anlamıyla dünya tasvirlerine ışık tutmaktadır. İki müellifin de aynı ekolde eserler vermesine rağmen anlatımlarını merkezine farklı şehirleri (İranşehr ve Mekke gibi) almaları müellifin arka planının önemini bir kez daha göstermektedir. İslam coğrafyacılarının, tarihi coğrafya açısından incelendiği gibi, fiziki ve astronomik coğrafya gibi diğer alanlar ışığında da incelenmesi, İslam bilim ve kültürünün karanlık noktalarının aydınlanmasına yardımcı olacağı gibi, İslam coğrafyacılığının salt Yunan etkisi altında ortaya çıkmadığının, kendi içinde birçok gelenek ve ekole sahip olduğunun ve kartografi açısından üst seviyelere ulaşıldığının görülmesini sağlayacaktır. Disiplinler arası bir yaklaşım ile bu müellifler ve eserlerinin incelenmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- Ağarı, Murat. "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47/2 (2006), 195-214. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000055
- Ağarı, Murat. "İrak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri İbn Hurdazbih, Ya'kubî ve İstahrî". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 34 (2007), 169-191.
- Ağarı, Murat. "İbadetlerin Coğrafi Bilginin Gelişimine Katkısı". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12 (2007), 59-80.
- Ağarı, Murat. "İbn Hurdazbih'in el-Mesâlik ve'l-Memâlik'i ve İçerdiği Coğrafi ve Kültürel Motifler". *Dini Araştırmalar Dergisi* 7/21 (2005), 237-264.
- Ağarı, Murat. *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*. İstanbul: Kitabevi, 2002.
- Ahmad, Sayyid Maqbul- Taeschner, F. "Djughrâfiyâ". *Encyclopaedia of Islam (2. Edisyon)* Erişim Tarihi 15 Eylül 2023.
- Ahmad, Sayyid Maqbul. "Coğrafya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/50. İstanbul: TDV Yayınları 1993.
- Ahmad, Sayyid Maqbul. "İbn Hurdâzbih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/78-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Ahmad, Sayyid Maqbul. "İbn Rüste". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/253-254. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Bir, Atilla – Kaçar, Mustafa. "Usturlap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/195-198. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Dallal, Ahmad. *Tarihin Meydan Okuması Karşısında İslam ve Bilim*. çev. Serap Turgut Umut. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Daniş, İlhami. "İslam Coğrafyacılarından Osmanlı Coğrafyacılarına Yeryüzünün Matematiksel Taksimi- Hakiki (Yedi) İklim". *1. Uluslararası Prof. Dr. Fuat Sezgin İslâm Bilim Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. F. Başar vd. 405-415. İstanbul: İstanbul University Press, 2020. <https://doi.org/10.26650/PB/AA08.2020.001.028>
- Ebü'l-Fida, İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali. *Takvîmü'l-Büldân*, nşr. M. Reinaud, Mac Guckin de Slane. Paris: Imprimerie Royale, 1860.
- Şahinoğlu, M. Nazif. "Emîn-i Ahmed-i Râzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/114. İstanbul, 1995.
- Fayda, Mustafa. "Nesî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/578-579. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Günaltay, Şemsettin. *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- Hadj-Sadok, M. "İbn Khurradâdhbih". *Encyclopaedia of Islam (2. Edisyon)* Erişim Tarihi 15 Eylül 2023.
- Hinz, Walter. *İslam'da Ölçü Sistemleri*. çev. Acar Sevim. İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1990.
- Hodgson, Marshall G. S. *İslam'ın Serüveni*. 1 Cilt. İstanbul: İz, 1. Basım, 1993.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. ed. M. J. de Goeje, Leiden: E.J. Brill, 1967.
- İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer. *Kitabü'l-A'lâku'n-Nefîse*. ed. M. J. de Goeje, Leiden: E.J. Brill, 1967.
- Kaya, Mahmut – Şelhûb, Sâmî. "Fergâni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/377-378.
- Mauntel, Christoph. "The T-O Diagram and its Religious Connotations: A Circumstantial Case". *Geography and Religious Knowledge*. ed. Christoph Mauntel. Berlin: De Gruyter, 2021.
- Öngör, Sami. *Coğrafya Sözlüğü*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1. Basım, 1961.
- Özgüç, Tümertekin – Tümertekin. Erol. *Coğrafya Geçmiş Kavramlar Coğrafyacılar*. İstanbul: Çantay Kitabevi, 5. Basım, 2017.
- Sezgin, Fuat. *İslam'da Bilim ve Teknik*. çev. Abdurrahman Aliy, III Cilt. Ankara: TÜBA, 2. Basım, 2007.
- Şan, Erman. "İbn Rüste'nin el-A'lâku'n-Nefîse'yi Ne Zaman Yazdığına Dair Yeni Tespitler", *Bellekten* 83/296 (Nisan 2019), 47-70. <https://doi.org/10.37879/bellekten.2019.47>

- Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İSAR, I. Basım, 1998.
- Tibbets, Gerald R. "The Balkhi School of Geographers". *The History of Cartography (Volume Two, Book One) Cartography In The Traditional Islamic And South Asian Societies*. ed. J.B. Harley – David Woodward, Chicago: The University of Chicago Press, 1992.
- Unat, Yavuz. "Zîc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/397-398. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ya'kubî, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Ca'fer. *Kitâbü'l-Büldân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Zeydan, Corci. *İslam Medeniyeti Tarihi*. çev. Zeki Megamiz. III Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, I. Basım, 1973.